

בין עכו ללבנון: הכפרים הערביים בחוף הגליל המערבי בימי המנדט

מוסטפא עבאסי

הקדמה

מישור החוף של הגליל המערבי הוא יחידת נוף גאוגרפית הומוגנית נפרדת ושונה משאר חלקי הגליל. הגדרת האזור שאומצה במאמר זה מתבססת בעיקר על הנתונים הגאוגרפיים – רצועה שאורכה כ־20 ק"מ ורוחבה כ־10 ק"מ שמשתרעת מהגבול עם לבנון בצפון ועד מבואות העיר עכו בדרום, ומחוף הים במערב ועד המדרונות המערביים של הרי הגליל המרכזיים במזרח – אבל גם על הגורמים החברתיים והכלכליים ועל החלוקה המנהלית הפנימית של מחוז עכו מימי השלטון העות'מאני, שתואמת במידה רבה את גבולות האזור הגאוגרפיים.¹ חוף הגליל המערבי נחשב אחד האזורים הפוריים ביותר בארץ. הטופוגרפיה המישורית הנוחה, כמות המשקעים, זרימתם של נחלים בחורף ובאביב והימצאות מעיינות שופעים כגון מעיינות כברי, הפכו אותו לאזור חקלאי חשוב ולאחד האזורים המאוכלסים ביותר בצפון. הדרך היבשתית – ציר התחבורה העיקרי שחיבר בין פלסטינה־ארץ ישראל ללבנון – ומאוחר יותר מסילת הברזל שקישרה בין חיפה לביירות הקנו לאזור יתרון כלכלי נוסף.

בדומה לרוב האזורים לאורך מישור החוף, גם חוף הגליל המערבי ואזורי מפרץ חיפה ועכו ידעו תמורות מרחיקות לכת בימי המנדט הבריטי. כך אופיינו אזורים אלה בגידול דמוגרפי, בעלייה ברמת החיים, בהתפתחות של ענפי התעסוקה, בהתרחבות של השטחים המעובדים ושל סוגי הגידולים החקלאיים, ובהתפתחות בתחומים כגון תחבורה, תיירות וחינוך.² מאמר

1 על חלוקת הגליל ליחידות גאוגרפיות ראו: נורית קליאוט, 'ההגדרה החבלית של הגליל: סקירה וביקורת', בתוך: אבשלום שמואלי, ארנון סופר והנ"ל (עורכים), **ארצות הגליל**, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1983, עמ' 23-39; דוד גרוסמן, **הכפר הערבי ובנותיו: תהליכים ביישוב הערבי בארץ־ישראל בתקופה העות'מאנית**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1994, עמ' 55-58; ארנון סופר, 'מישור החוף הצפוני מהו?', בתוך: הנ"ל ומשה ידעיה (עורכים), **מישור החוף הצפוני: מחקרים גיאוגרפיים**, החוג האזורי לידיעת הארץ של המועצות סולם צור וגעתון, חיפה 1975, עמ' 7-13; عبد العزيز عوض، الإدارة العثمانية في ولاية سوريا 1864-1914، دار المعارف، القاهرة 1969، עמ' 66-79 (עבר אל־עזיז עודד، הממשל העות'מאני בפרובינציה של סוריה 1864-1914، קהיר 1969، עמ' 66-79).

2 על התמורות בסוף התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט ראו: Jacob Norris, *Land of Progress: Palestine in the Age of Colonial Development, 1905-1948*, Oxford University Press,

זה דן בתמורות ובשינויים אלה בכלל ובשינויים שחלו ב־13 הכפרים הערביים שהיו באזור בימי המנדט הבריטי בפרט. כפרים אלה, על תושביהם, היו רוב האוכלוסייה בחבל ארץ זה, שכן ההתיישבות היהודית בו החלה בשלב מאוחר יחסית, עם הקמתה של נהריה בשנת 1934.³ אף שהכפרים הערביים באזור היו כפרים מבוססים ויציבים מבחינה כלכלית, הם לא הצליחו לשרוד את מלחמת העצמאות ב־1948, ועם שוך הקרבות נותרו באזור רק שני כפרים קטנים – מזרעה ושיח' דנון. מה הייתה הסיבה לכך? האם מדובר בכישלון של המנהיגות המקומית ובחוסר יכולת להתארגן ולתמרן בשעת משבר קיומי גדול או שמא בלי קשר לאופייה של המנהיגות, דמו ההתרחשויות בגליל המערבי לנעשה בחלקים אחרים בארץ ולגורלם הדומה של מאות כפרים ערביים אחרים בה?

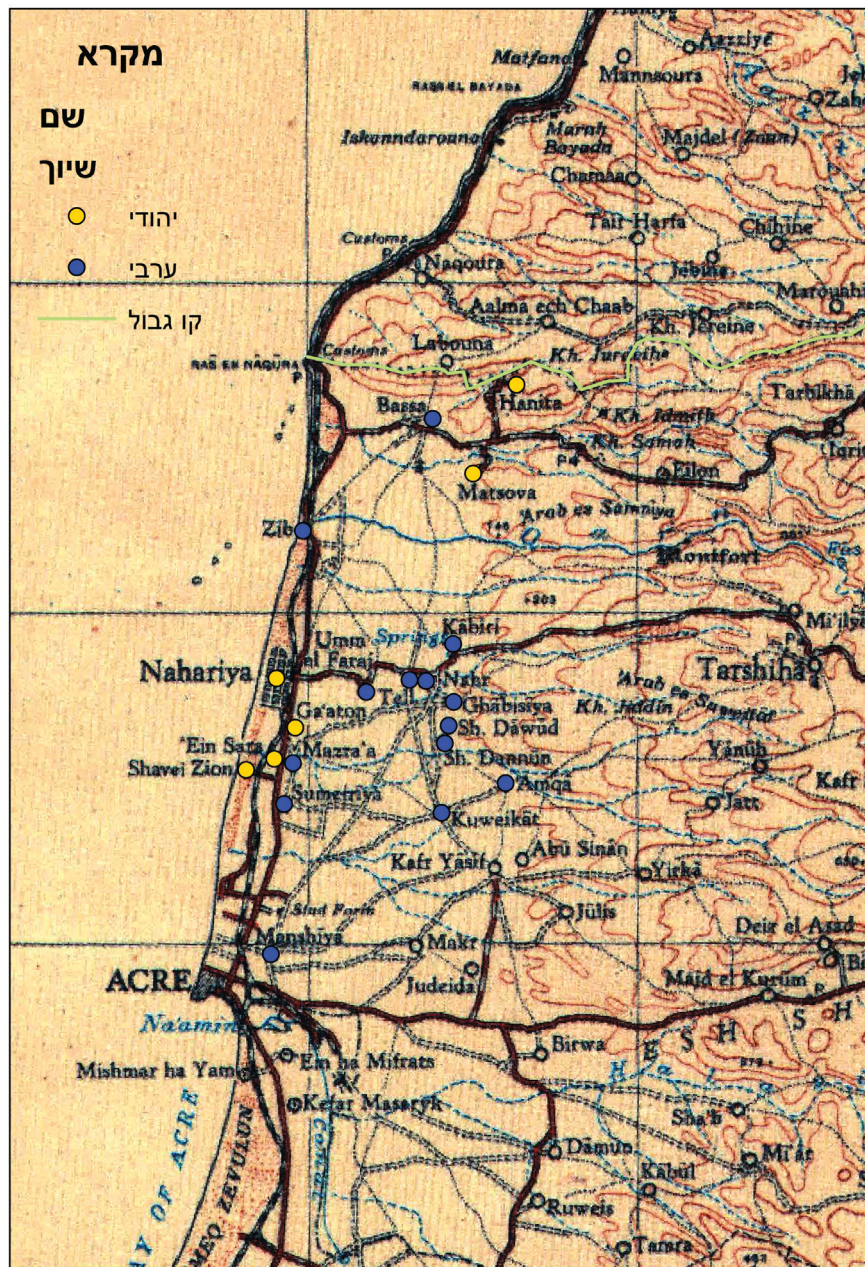
מטרתו של מאמר זה לשחזר ולתאר את הנוף האנושי, החברתי והכלכלי של 13 הכפרים הערביים באזור, שכן נוף זה השתנה לבלי הכר לאחר הקמתה של מדינת ישראל: רק מבנים ושרידים מעטים מאותם כפרים נותרו, ומעט מאוד ידוע על אוכלוסייתם ועל המבנה החברתי שלהם.⁴ המאמר דן בשלוש שאלות עיקריות:

- מה היה המבנה החברתי-דמוגרפי של אוכלוסיית הכפרים הערביים בחוף הגליל המערבי; מי היו הכפרים החשובים, אילו משפחות הנהיגו את האזור ומה היו מקורות כוחם?
- מה היו מקורות הכלכלה העיקריים של האוכלוסייה הערבית באזור ובמה התאפיין דפוס הבעלות על הקרקעות?
- מה היו היחסים עם היהודים, בייחוד לקראת סוף המנדט ולקראת הכרזת החלוקה ופרוץ מלחמת העצמאות, ומה הייתה תגובתן של המשפחות הגדולות?

Oxford, UK 2013, pp. 99-132; Amos Nadan, *The Palestinian Peasant Economy under the Mandate: A Story of Colonial Bungling*, Center of Middle Eastern Studies, Harvard University, Cambridge, MA 2006, pp. 59-108; Aida Asim Essaiad, *Zionism and Land Tenure in Mandate Palestine*, Routledge, London and New York 2014, pp. 13-14; Alexander Schölch, *Palestine in Transformation, 1856-1882: Studies in Social, Economic and Political Development*, Institute for Palestine Studies, Washington 1993, pp. 77-170; Gad G. Gilbar, 'The Growing Economic Involvement of Palestine with the West, 1865-1914', in: David Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, Brill, Leiden 1986, pp. 188-240.

3 ראו: קלאוס קרפל, **כפר הייקים**, המוזיאון הפתוח, תפן 2005, עמ' 24. עד הקמתם של היישובים עברון, שבי ציון, חניתה, מצובה ואילון ב־1938 – שרוב תושביהם היגרו מגרמניה לאחר עליית הנאצים לשלטון – הייתה נהריה יישוב יהודי בודד בגליל המערבי.

4 בספרות המחקר שעסקה בגליל המערבי אין התייחסות לכפרים הערביים שהיו באזור לפני הקמת מדינת ישראל. דוגמה למחקר מוקדם ראו למשל: משה ידעיה ואלי גיל (עורכים), **מערבו של הגליל: קובץ החוג האזורי לידיעת הארץ**, המועצות האזוריות סולם צור וגעתון, חיפה 1961; גם בספרם המאוחר יחסית, משנת 1975, של ארנון סופר ומשה ידעיה, אין כל התייחסות לכפרים הערביים באזור בימי המנדט, ראו: ידעיה וגיל (עורכים), **מישור החוף הצפוני**.

המחקר מתבסס על מגוון מקורות ראשוניים בעיקר מארכיונים ומעיתונות התקופה. אחד ממקורות אלה הוא הארכיון לתולדות ההגנה בתל אביב, שב'תיקי הכפרים הערביים' שבו מצוי חומר חשוב. מדובר בחומר מודיעיני מגוון שאסף שירות הידיעות של ההגנה (ש"י) בשנים 1940-1945 למטרות ולצרכים ביטחוניים, מעין מאגר מידע של הארגון הנוגע לכל פעילות עתידית ביישובים הערביים.⁵ עוד נעשה שימוש במסמכים המנדטוריים המצויים בארכיון המדינה בירושלים, שהיו מקור מידע חשוב בנוגע למוסדות הציבור בכפרים כגון שלטון מקומי, מוסדות חינוך ואגודות. המפות הבריטיות שבמרכז המפות במכללת תל חי סייעו ליצור תמונה מעמיקה של תפרוסת היישובים, השטח הבנוי, התחבורה, הכלכלה, המתקנים והבסיסים הבריטיים וכן סוגי הגידולים החקלאיים. גם מסמכי הארכיון הלאומי הבריטי, שבו מידע חשוב על השלטון המקומי ועל הרכבן של המועצות המקומיות באותה עת, היו לי לעזר. נעשה גם שימוש בעיתונות הערבית הפלסטינית כגון *الكرمل* ('אל-כרמל') *فلسطين* ('פלסטיין'), בראיונות עם פליטים שהיו תושבי הכפרים האלה, ובספרי הזיכרונות והמורשת שנכתבו על אחדים מהכפרים, בעיקר על בסה ועל שיח' דנון. זיכרונותיו של הגנרל הבריטי אנגוס ג'ון מקניל (McNeill), שהתגורר במתחם הבהאי בכפר מזרעה, היו מקור נוסף חשוב. כמו שנראה, הודות למאמציו ולקשריו הטובים עם סביבתו הערבית והיהודית שרד כפר זה את המלחמה.

תמורות במבנה המנהלי ובמצב הכלכלי-חברתי של האזור במאות ה־18 וה־19

מאמצע המאה ה־18, בייחוד לאחר שבשנת 1746 העביר מושל הגליל שיח' דאהר אל־עומר את מרכז השלטון של הסנג'ק (המחוז) מצפת לעכו, השתפר במידה רבה המצב הביטחוני בעכו ובסביבתה. דאהר ביצר את עכו והקיף אותה בחומה, וכן בנה ביצורים, מגדלים ומצודות ברחבי הגליל כמו למשל בטבריה, בחיפה ובשפרעם. לצד השלטת הסדר והביטחון פעל דאהר לשיפור הניקוז, לייבוש הביצות ולפיתוח החקלאות – בסיס כוחו הכלכלי והצבאי.⁶ מצבו הביטחוני־כלכלי של הגליל השתפר עוד יותר בימי יורשו, אחמד פאשא ג'זאר, שבשנים 1775-1804 היה מושל הפרובינציה של צידון, שסנג'ק עכו היה חלק ממנה. בדומה לקודמו, היה גם ג'זאר נחוש להשליט סדר וביטחון, לחזק את מעמדו כשליט מוביל באזור ולהאדיר את מעמדה של עכו בירת הפרובינציה. בתקופתו חרגה השפעתה של עכו אל מעבר לגליל ולעמקים סביב לה, והיא חלשה על כל שטחי הפרובינציה שבכללם אזורי החוף של צור וצידון וכן חלקים גדולים מדרום לבנון ומהר לבנון. עכו נעשתה אפוא עיר מרכזית מאוד למרות הנזק הגדול שנגרם לה במסע נפוליאון

5 על תוכנם של 'תיקי הכפרים' וחשיבותם, ראו: שמרי סלומון, **ההגנה: מחברות מחקר**, 1 (פרויקט תיקי הכפרים חלק א) (תש"ע), עמ' 83-127.

6 גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 60-61; Thomas Philipp, *Acre: The Rise and Fall of a Palestinian City, 1730-1831*, Columbia University Press, New York 2002, pp. 9-21.

והמצור שהוטל עליה ועל סביבתה בשנת 1799, מצור שנמשך כחודשיים והסתיים בניסגות הצרפתים בחזרה למצרים.

גם בתקופת יורשיו של ג'זאר כמושלי הפרובינציה של צידון – סולימאן פאשא (1804-1819) ועבדאללה פאשא (1819-1832) – התפתח האזור והתייצב, בין היתר בזכות מפעלי הבנייה והפיתוח שהם הובילו. כך למשל השקיע סולימאן רבות בחידוש אמת המים ממעיינות כברי לעכו,⁷ ובכך תרם רבות לפיתוח החקלאות בכפרים משני צדיה; ועבדאללה פאשא בנה ארמון יפה מצפון לעכו, באזור מנשיה, שלימים נודע בשם הבהג'ה (הגן היפה) ונעשה חלק מהגנים הבהאים ולמקום קבורתו של מייסד הדת הבהאית בהא'אללה.⁸ מאוחר יותר נבנו סמוך לכפר מזרעה שני מבנים דומים שנקראו בפי התושבים 'ארמונות' (קאסר): ארמון מחמד ביי, והארמון של משפחות סורסוק ותוויני מביירות.

בצדק ציין דוד גרוסמן כי בנייתן של אמות מים רבות, לצד אמת המים הראשית, תרמה לפיתוח היישובים הערביים הסמוכים כגון מזרעה. השם מזרעה, שמשמעותו חווה חקלאית, מלמד על תחילתו של הכפר ועל נסיבות הקמתו. עוד ציין גרוסמן כי רכישת הקרקעות בידי בעלי הון ועשירים ערבים – כמו למשל משפחות סורסוק ותוויני – וההשקעה בהן תרמה לפיתוח האזור ועודדה פלאחים ופועלים חקלאים אחרים להשתקע בו.⁹ התפתחות דומה לזו לאורך אמת המים הייתה גם באזור הסמוך למעיינות כברי. המים הרבים סייעו לבעלי הקרקע לפתח חקלאות שלחין לצד חקלאות בעל עונתית, ומלבד עצי הזית נטעו, בעיקר לקראת סוף המאה ה-19, עצי פרי רבים כגון תפוז, לימון, תאנה, רימון, משמש, תות ואגס. בוסתנים דומים התפתחו גם בשוליו המזרחיים של האזור, סמוך לכפרים ע'אבסיה, אל-נהר, שיח' דאווד, שיח' דנון ואום אל-פרג.¹⁰

את מגמת ההתפתחות הפרו לא אחת אירועים גדולים, בייחוד הפלישה הצרפתית שצוינה לעיל ושנות הכיבוש המצרי בשנים 1832-1840, שהיו קשות לא פחות. למרות ניסיונות הרפורמה נתקל השלטון המצרי בהתנגדות, ובשנת 1834 פרץ מרד שהתפשט גם לגליל וגרר תגובה מצרית קשה. לאחר הנסיגה המצרית, בייחוד מאמצע המאה ה-19, התחדשה מגמת הצמיחה בעיקר הודות לרפורמות שעשתה האימפריה העות'מאנית. הרפורמות הגבירו את מעורבותו של השלטון המרכזי ואת אחיזתו בשטחי האימפריה יותר מאי-פעם, והכניסו את חבל הארץ לעידן המודרני בקצב שלא היה בעבר. גם עם הקמתה של פרובינציית ביירות

7 ארבעה מעיינות הסמוכים ליישוב כברי הזינו את אמת המים לעכו: עין השיירה (עין אל-פאשא), עין צוף (עין אל-עסל), עין גיח (עין אל-פואר) ועין שפע (עין אל-מפשוה).

8 יהושע לוריא, **עכו עיר החומות: יהודים בין ערבים, ערבים בין יהודים**, ירון גולן, תל אביב 2000, עמ' 28-60.

9 גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 61. משפחת סורסוק מביירות הייתה המשפחה העשירה שבסוף התקופה העות'מאנית ובראשית תקופת המנדט החזיקה בשטחי קרקע גדולים מאוד בצפון, בייחוד בעמק יזרעאל. לקראת תחילת המנדט מכרה המשפחה חלקים משטחים אלה למוסדות הציוניים. עיתון 'אל-כרמל' החיפאי דיווח בהרחבה על המשפחה ועל מכירת הקרקעות שלה בצפון. ראו: **الكرمل**, בתאריכים: 16.11.1920, 16.4.1921, 4.1.1922, 22.3.1922, 3.1.1925, 4.6.1930, 2.3.1932.

10 גרוסמן, **הכפר הערבי**, עמ' 62.

בשנת 1887 וסיפוח רוב השטחים שהיו בפרובינציית צידון – בכללם אזור הגליל – אליה, נמשכה תנופת הפיתוח, והודות להתפתחותו של אזור מפרץ חיפה ועכו התפתחו והתבססו יישובים נוספים ואף הוקמו כפרים חדשים כגון כפר מנשיה ('הכפר החדש') מצפון-מזרח לעכו.¹¹ עם תחילתו של השלטון הבריטי הואץ קצב התמורות לא רק באזור שבו מתמקד המחקר – חוף הגליל המערבי – אלא בכל חלקי הארץ. בשל קרבתו של חוף הגליל המערבי למפרץ חיפה, הורגשה תנופת התמורות עוד יותר, שכן בתקופת המנדט הבריטי נהפכה חיפה לעיר התעשייתית המרכזית, נוסף על היותה עיר נמל ורכבות.

13 הכפרים בחוף הגליל המערבי

בחוף הגליל המערבי היו ערב מלחמת העצמאות 13 כפרים ערביים – גדולים, בינוניים וקטנים.¹² הנתונים על כפרים אלה, על תושביהם ועל אדמותיהם מתבססים על מפקד האוכלוסין הבריטי הראשון מאוקטובר 1922; על המפקד השני מנובמבר 1931; ועל סקר הכפרים הבריטי מ־1 באפריל 1945.¹³ סקר חשוב זה בוצע על ידי מחלקת הקרקעות בשביל ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית לענייני ארץ ישראל, שהוקמה בדצמבר 1945 והחלה לפעול בינואר 1946 כחלק מהמאמצים הבין-לאומיים למציאת פתרון לסכסוך בפלסטינה-ארץ ישראל. הסקר כולל מידע מפורט על כל המחוזות, הנפות והיישובים ועל הקרקעות, ובכלל זה מידע על החלוקה בין בעלות ערבית ובעלות יהודית, קרקעות שמכרו פיאודלים ערבים מהארץ ומחוזה לה לגורמים יהודיים (כולל תאריכי הרכישה), קרקעות ציבוריות ואחרות, דירוג הקרקעות מאדמות בעל לאדמות שלחין בהשקיה ובהיקף המס. עוד מתייחס הסקר לנכסים, למספר בתי האב, לדמוגרפיה, לחלוקה לעדות וכן מפרט את הגידולים החקלאיים (עצי פרי, דגנים וכו').

מהסקר עולה כי שטח האדמות בנפת עכו כולה היה 799,663 דונם, מתוכם 76,915 בבעלות ציבורית, 697,751 בבעלות ערבית ו־24,997 דונם בבעלות יהודית. בכל הנפה מנתה האוכלוסייה 68,330 נפשות, מתוכם 65,380 ערבים ו־2,950 יהודים. לוח 1 מציג את הרכב האוכלוסייה ב־13 הכפרים הערביים במערב הנפה – עניינו של מחקר זה.¹⁴

11 בפלסטינה-ארץ ישראל היו כמה יישובים שנודעו בשם 'הכפר החדש' כמו למשל הכפר מנשיה זבדה בגליל התחתון.

12 הכפרים הגדולים מנו יותר מאלף נפשות, הבינוניים – 500-1,000, והקטנים פחות מ־500.

13 למפקדי האוכלוסין ראו: J.B. Barron (ed.), *Palestine of Census: Report and General* (להלן: מפקד 1922); *Abstracts of the of 1922*, Government of Palestine 1923, pp. 39-41; Milis, *Census of Palestine, 1931, Population of Villages Towns and Administration* (להלן: מפקד 1931). לסקר הכפרים הבריטי ראו: *Areas, Jerusalem 1932*, pp. 99-104 (להלן: מפקד 1932); *Statistics, Palestine (1917-1948)*, Department of Statistics, Jerusalem, 1 April, 1945, pp. 4-5 (להלן: סקר הכפרים 1945).

14 הטבלאות המבוססות על סקר הכפרים ממזגות לעתים בין שני כפרים או יותר, כמו במקרה של

לוח 1: האוכלוסייה ב־13 הכפרים הערביים בחוף הגליל המערבי¹⁵

שם הכפר	מפקד 1922			מפקד 1931			סקר הכפרים 1945		
	מוסלמים	נוצרים	סך הכול	מוסלמים	נוצרים	סך הכול	מוסלמים	נוצרים	סך הכול
אום אל־פֶּרַג'	322	---	322	415	---	415	800	---	800
אל־נֶהֶר	422	---	422	522	---	522	610	---	610
בסה	465	919	1,384	868	1,080	1,948	1,360	1,590	2,950
זיב	804	---	804	1,059	---	1,059	1,910	---	1,910
כאברי	553	---	553	728	---	728	1,530	---	1,530
כוויכאת	604	---	604	789	---	789	1,050	---	1,050
מזרעה	218	---	218	307	13	320	410	20	430
מנשיה	371	---	371	460	---	460	810	---	810
סומארייה	307	---	307	392	---	392	760	---	760
ע'אבסיה	427	---	427	470	---	470	690	---	690
עמקא	724	---	724	895	---	895	1,240	---	1,240
שיח' דאווד	193	---	193	155	---	155	550	---	550
שיח' דנון	106	---	106	222	---	222	---	---	---
סך הכול	5,516	919	6,435	7,282	1,093	8,375	11,720	1,610	13,330

מהשוואת הנתונים משני המפקדים (בשנים 1922 ו־1931) ומסקר הכפרים ב־1945 עולה בבירור כי מספר התושבים גדל במידה ניכרת: מ־6,435 נפש בשנת 1922 ל־8,375 נפש בשנת 1931 ול־13,330 בשנת 1945, כלומר גידול של 76.8% ו־62.8% בהתאמה. נתונים אלה דומים לצמיחה הדמוגרפית באזורים אחרים לאורך החוף שהגידול הדמוגרפי בהם היה מהיר.¹⁶ עוד עולה מהנתונים כי לקראת סוף תקופת המנדט הבריטי היו רוב הכפרים בינוניים וגדולים; נראה שתנאי המקום אפשרו לאוכלוסייה לצמוח ולהתבסס. מנתוני שנת 1945 אנו למדים כי הכפר הגדול ביותר היה הכפר בסה שאוכלוסייתו מנתה כ־3,000 תושבים (ראו לוח 1) ושטחו הבנוי עמד על 132 דונם. במונחים של אותם ימים מדובר בעיירה לכל דבר.

תרשיחא וכאברי; המקרה של ע'אבסיה, שיח' דנון ושיח' דאווד; והמקרה של כפר מזרעה, שהנתונים עליו כוללים גם את היישובים היהודיים שבי ציון, עין שרה וגעתון. כדי לקבל נתונים על כל יישוב בנפרד הסתמכתי על מקורות נוספים.

15 הנתונים בטבלה מתבססים על נתונים מתוך מפקד 1922, מפקד 1931, סקר הכפרים (לעיל הע' 13) וכן על מחקרו של סמי הדאוי: *Sami Hadawi, Village Statistics 1945: Classification of Land and Area Ownership in Palestine*, Palestine Liberation Organization Research Center, Beirut 1970, Population and Total Land Areas Acre Sub-District, Table I, pp. 40-41.

16 על הצמיחה הדמוגרפית באזור יפו ראו: איתמר רדאי, *בין שתי ערים: הערבים הפלסטינים בירושלים וביפו, 1947-1948*, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2015, עמ' 169-176.

אחריו בולטים הכפרים זיב, שבו התגוררו 1,910 נפשות והשטח הבנוי בו היה 62 דונם; וכאברי, שאוכלוסייתו מנתה 1,530 נפשות ושטחו יחד עם תרשיחא (כך במקור) היה 252 דונם. הכפר הקטן ביותר היה מזרעה ובו 410 תושבים ושטח בנוי של 14 דונם.¹⁷

מרבית האוכלוסייה באזור הייתה מוסלמית. רק בכפר אחד, בסה, היה ריכוז נוצרי גדול, ובנוסף היה מיעוט נוצרי בכפר מזרעה. הריכוז המוסלמי הגדול בחלק זה של הגליל שונה במידה מסוימת מהמבנה הדמוגרפי של הגליל המערבי המרכזי, שכן שם נוכחותן של העדות הנוצרית והדרוזית בולטת. ממחקרה של ורד בר־און שמנתח את הנתונים של סקר הכפרים משנת 1945 עולה כי האוכלוסייה המוסלמית במחוז גליל־עכו הייתה 14.85% מכלל האוכלוסייה המוסלמית בפלסטינה־ארץ ישראל, בהשוואה למחוז חיפה השכן, שאוכלוסייתו המוסלמית הייתה 8.06% בלבד מכלל המוסלמים בארץ.¹⁸

באזור חיו גם שלושה שבטי בדווים: ערב סמניה, ערב חמיראת וערב טוקיה.¹⁹ מדוח הש"י משנת 1940 עולה כי שבט ערב סמניה היה הגדול מהשלושה ונדד בשטח שהשתרע ממערב לבסה ועד לכפר אקרת במזרח. בדוח לא ננקב מספרם של בני השבט, אבל מצוין שמספר בתי האב עמד על 20.60. במחקר הדמוגרפי מקובל להניח כי באותם ימים מנתה משפחה ערבית ממוצעת באזור זה שבע נפשות,²¹ ומכאן עולה שבשבט היו כ־420 נפש. שוכרי עראף מציין כי בני השבט נחלקו לכמה פלגים – העטאעטה, סראחנה, קריעאת וח'אלד – וכולם התקיימו מחקלאות ומגידול בעלי חיים.²² גם קובי פלד מתייחס בהרחבה לבני השבט. בספרו *חלומה של נורה* מתוארים יחסיהם עם הכפר פסוטה ועם קיבוץ אילון, ובין היתר מצוין כי אחדים מבניו הכבידו על השכנים, אם כי לא אחת התוועדו זה לה בשגרת החיים ובימי חגים ומועדים.²³

- 17 על גודלו של השטח הבנוי בכפרים ראו: Hadawi, *Village Statistics 1945*, Population and Total Land Areas Acre Sub-District, Table III, pp. 130-133.
- 18 ורד בר־און, 'שימוש בתכנית מחשב ככלי עזר בניתוח גיאוגרפי היסטורי בהדגמה על "סקר הכפרים" (1945)', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2005, עמ' 14.
- 19 El-Bassa Map, Sheet 16/27 Number 16917, 1:20,000, Printed by the Survey of Palestine 1940, אוסף המפות של חדר המפות במכללת תל חי, מפה מס' 16719 (להלן: מפת בסה).
- 20 **שבטי הבדווים**, ארכיון ההגנה (להלן: את"ה), 31.12.1940, 244/105, עמ' 1; ארנון, 'התנחלות הבדווים בגליל', בתוך: שמואלי, סופר וקליאוט (עורכים), **ארצות הגליל**, עמ' 551.
- 21 על הנושא הדמוגרפי ראו: און וינקלר, **מאחורי המספרים: דמוגרפיה פוליטית בישראל**, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2015, עמ' 79-86; David Grossman, *Rural Arab Demography and Early Jewish Settlement in Palestine*, Transaction Publisher, New York and London 2011, pp. 103-128; Justin McCarthy, *The Population of Palestine: Population History and Statistics of the Late Ottoman Period and the Mandate*, Columbia University Press, New York 1990.
- 22 شکري عراف، **بدو مرج ابن عامر والجليلين بين الماضي والحاضر**, مركز الدراسات القروية، معلية 2001, ص 251-255 (שוכרי עראף, **הבדווים של עמק יזרעאל והגליל בין העבר להווה**, המרכז למחקרים כפריים, תרשיחא 2001, עמ' 251-255).
- 23 קובי פלד, *חלומה של נורה: דיוקן היסטורי של שבט בדווי*, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2011, עמ' 76-81.

השבט השני, חמיראת, שכן ממזרח לכפר בסה ומנה כעשר משפחות.²⁴ נוסף על עדרי הבקר והצאן החזיקו תושביו בשטחי קרקע קטנים, ובשנות המנדט עברו כמעט כל בניו למגורי קבע ובנו בתי אבן. מנהיגם היה חסן עלי אבו עישה.²⁵ השבט השלישי, טוקיה, שכן גם הוא בסביבת בסה, ובשנת 1940 הוערך מספרם בעשרים משפחות. בני השבט החזיקו בכ-200 דונם וכן היו להם מאות ראשי בקר ועיזים.²⁶ בשל קרבתם לבסה נודעו לעתים בני שני השבטים הללו בשם ערב אל-בסה, כמו שמציין מדזיני.²⁷ גם מוסטפא דבאע', מחברה של האנציקלופדיה הפלסטינית *بلادنا فلسطين* ('ארצנו פלסטין') מזכיר את השבטים הבדווים בנפת עכו, ומתייחס לשני השבטים ערב סמניה וערב טוקיה. לדבריו, בשנת 1922 מנתה אוכלוסייתם 167 נפשות ביחד.²⁸ חיבור הנתונים על שלושת השבטים מראה שלקראת סוף המנדט נע מספרם בין 600 ל-650 נפש. נוסף על שלושת השבטים הללו חי באזור גם שבט ערב אל-עראמשה, ששכן על רכס ההרים המערבי המפריד בין ארץ ישראל ללבנון. שבט זה אמנם אינו כלול במחקר, אבל נוכחותו באזור הסמוך הורגשה בעיקר בכל הנוגע להברחות כמו שיתואר בהמשך המאמר. שבט זה, אף שחי על גדר הגבול, שרד את המלחמה, וכיום בניו חיים בכפר ערב אל-עראמשה.²⁹ באזור זה הייתה השפעתם החברתית, הכלכלית והפוליטית של השבטים הבדווים שולית, בניגוד לנוכחותם הבולטת בעמק החולה, בגליל המזרחי ובאזור בין צפת לטבריה.

בחוף הגליל המערבי לא היו משפחות כפריות בולטות במיוחד בדומה למשפחות הכפריות המוכרות מאזורי ירושלים והשומרון.³⁰ נראה שהקרבה בין האזור לעכו – מרכז השלטון בימי העות'מאנים – מנעה כמעט כליל את צמיחתן של משפחות כפריות חזקות. משפחת זיידאן, בהנהגתו של שיח' דאהר אל-עומר מהמאה ה-18, הייתה המקרה האחרון של משפחה כפרית גלילית שהגיעה לעמדת שליטה בקנה מידה אזורי וארצי. קרוב לוודאי שהשלטון הקשוח והריכוזי מאוד של ג'זאר וביצוע הרפורמות לקראת סוף השלטון העות'מאני החלישו עוד יותר את המשפחות הכפריות בגליל בכלל ובגליל המערבי בפרט.³¹

24 בסה, את"ה, 244/105, עמ' 1-2; מפת בסה.

25 שבטי הבדווים, שם, 31.12.1940, 244/105; עראף, *بدو مرج* (עראף, הבדווים), עמ' 90-91.

26 שבטי הבדווים, שם; עראף, *بدو مرج* (עראף, הבדווים), עמ' 248-250; Walid Khalidi (ed.), *All that Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Institute for Palestine Studies, Washington DC 1992, p. 5.

27 ארנון מדזיני, 'התנחלות הבדווים בגליל', בתוך: שמואלי, סופר וקליאוט (עורכים), *ארצות הגליל*, עמ' 549-564.

28 مصطفى الدباغ, *بلادنا فلسطين* (מוסטפא מוראד אל-דבאע', *ארצנו פלסטין*), כרך 7, חלק 2 [חמו"ל], בירות [1959] 1965, עמ' 338.

29 עראף, *بدو مرج* (עראף, הבדווים), עמ' 251-255.

30 הכוונה למשפחות טוקאן, ג'ראר, נימר, אבו-גוש ועוד.

31 עוד על עכו במאות ה-18-19 ראו: נתן שור, *תולדות עכו*, דביר, תל אביב 1990; Philipp, Acre; عادل مناع, *اعيان فلسطين في أواخر العهد العثماني*, مؤسسة الدراسات الفلسطينية, بيروت 1997 (עאדל מנאע, *נכבדי פלסטין לקראת שלהי השלטון העות'מאני*, בירות 1997).

המקורות שבידינו על המשפחות הערביות הגדולות (או החמולות כמו שנהוג לכוונתן) באזור מעטים ומתייחסים בעיקר לכפרים הגדולים. כך למשל בבסה, שרוב תושביו היו נוצרים,³² מילאו משפחות קתוליות ספורות תפקיד חברתי מוביל. כזאת הייתה למשל משפחת ח'ורי, שלה היה ענף גדול גם בחיפה. בימי המנדט עמד בראשה סלים ח'ורי, שכהן כראש המועצה המקומית בשנים 1927-1934,³³ ובני המשפחה סאפוואת ופייר ח'ורי עסקו במסחר וניהלו בית קפה גדול בכפר. עוד בלטו בכפר חמולת צבאע', שבראשה עמד ג'בור צבאע', מוכתר העדה; משפחת בולוס, מהחשובות במשפחות הנוצריות, שבנה חנא בולוס כיהן כראש המועצה המקומית בשנת 1935;³⁴ כמו גם משפחת אסעד, ובראשה תופיק ג'ובראן אסעד, אדם אמיד שבבעלותו היו מטעים, טחנת קמח ובית בד גדול, שכהן כראש מועצת בסה מינואר 1944 עד מאי 1948.³⁵ נוסף על הנוצרים הקתולים, שהיו הרוב, היו בבסה גם נוצרים אורתודוקסים, ובראשם ודיע עזאם, המוכתר של העדה.³⁶ מקרב המשפחות המוסלמיות בלטה משפחת חיידר, ובראשה חיידר חיידר, מוכתר העדה המוסלמית בכפר. עוד בלטו משפחת ג'מל, המשפחה המוסלמית הגדולה ביותר ובניה ח'ליל ופאזי ג'מל; משפחת כנעאן, משפחה עשירה ביותר בעלת רכוש רב ואדמות, שבראשה עמד תופיק כנעאן; משפחת שאוויש, בהנהגת אחמד שאוויש, שהיה חבר במועצה המקומית; ומשפחת סולימאן בהנהגת מחמד סולימאן, גם הוא חבר המועצה המקומית.³⁷

בכפר כאברי בלטה במיוחד משפחת סרחאן, המשפחה הגדולה ביותר, שבתקופת דיונונו עמדו בראשה פארס אפנדי סרחאן, האיש העשיר בכפר, ואחיו אחמד אפנדי סרחאן, יושב ראש הוועד המקומי (אל-לג'נה אל-מחליה) – ועד שניהל כפרים שלא היו בהם מועצות מקומיות.³⁸ המשפחה השנייה הייתה משפחת אל-צפדי, ובראשה דיאב עלי אל-צפדי, שכהן כמוכתר הכפר שנים רבות.³⁹ את הכפר השלישי החשוב באזור, כפר זיב, הנהיגו שתי משפחות, כשלכל אחת מהן מוכתר משלה: את משפחת אל-סעדי הנהיג מחמוד

Rochelle Davis, *Palestinian Village Histories: Geographies of the Displaced*, Stanford University Press, Stanford, CA 2011, pp. 256, 281 32

Palestine Blue Book, British National Archives, Colonial Office (hence: PRO, CO), 1930, 821/5, p. 87; באותה עת כיהנו במועצה זכי שמאס, חנא בולוס, בישארה ח'ורי, סלים אליאס וואקים, וודיע עזאם, יוסף אבו עלי, ח'דר אחמד, חאג' עומר קאסם, דרוויש עבדאללה, תופיק ג'ובראן ואסעד עבדאללה. 33

Palestine Blue Book, PRO, 1935, CO 821/10, p. 100; באותה עת כיהנו במועצה סלים אליאס וואקים, ח'ליל יוסף, ג'בור מנסור, יוסף מורתדא ומוסטפא דרוויש. 34

Palestine Blue Book, PRO, 1945, CO, 821/20, p. 329; באותה עת כיהנו במועצה זכי שמאס, מיכאל ג'בור, עזאם איסקנדר, אחמד שאוויש ואחמד סולימאן. 35

ריאיון עם אליאס סלים ואקים, תושב בסה לשעבר, 31.5.2017. 36
בסה, דו"ח שירות הידיעות, 14.1.1945, את"ה, 244/105, עמ' 2-3; *Palestine Blue Book*, PRO, 1945, CO, 821/20, p. 329. 37

פלד, *חלומה של נורה*, עמ' 192. 38
אל-כאברי, את"ה, 9.4.1943, 244/105, עמ' 1-2. 39

עיסא עטאיה אל-סעדי; ואת משפחת אל-פלאחין הנהיג המוכתר דרוויש עווד. עם ייסודה של המועצה המקומית בכפר נבחר לראשות המועצה מחמד עטאיה אל-סעדי, קרוב משפחה של מחמוד האמור, דבר שמעיד על מעמדה החזק של המשפחה. אחמד סלים עוודה, פליט מזיב שמתגורר בלבנון, ציין בספרו *قرية الزيب كما عرفتھا* ('כפר זיב כמו שהכרתי אותו'), כי תושבי הכפר נהגו לקרוא לבני משפחת סעדי בכינוי האפנדים או דאר אל-אפנדי. כינוי זה ניתן בעיקר לעירונים עשירים ומשכילים. בני המשפחה היו קשורים לדבריו בקשרי קרבה עם ראשי משפחת סעדי בעכו בהנהגתו של עבד אל-פתאח אל-סעדי, שכינה כראש העיר והיה מנכבדיה הבולטים.⁴⁰ אף משפחה משלושת הכפרים הגדולים לא בלטה באופן שהכתיר אותה כמנהיגת האוכלוסייה הערבית באזור, והתחרות ביניהן בכלל ומינוי שני מוכתרים ולפעמים שלושה בכפר אחד בידי השלטונות בפרט, לא תרמו לאיחוד השורות.

בכל האמור בחינוך האזורי היה בסה המרכז החינוכי החשוב. בכפר היו שלושה בתי ספר: שני בתי הספר של העדות הנוצריות לצד בית הספר הממשלתי. בית הספר הקתולי, שכלל חטיבת ביניים ותיכון לבנים (הקולג'), היה הגדול והחשוב מכולם. הוא היה כפוף לבישוף הקתולי בחיפה, וכלל פנימייה שבה התגוררו עשרות תלמידים מכפרי האזור. לפי דוח שירות הידיעות למדו בקולג' תלמידים מכל רחבי הארץ, אפילו מלבנון ומעבר הירדן.⁴¹ המנהל סלים עטאללה דיאב, מכפר עין אבל בלבנון, היה דמות חינוכית מוכרת בצפון. בשלהי שלטון המנדט פעל דיאב למען הפיכת בית הספר למכללה ערבית, אבל מאמציו לא צלחו.⁴² בתוך בית הספר הקתולי היה אגף נפרד לבנות, שלמדו בו מעל שישים בנות, ואחת המורות מהכפר ניהלה אותו. בית ספר הנוצרי השני היה בבעלות המיסיון הפרוטסטנטי הגרמני, ולמרות המאמצים לבססו, נשאר בית הספר קטן שכן רוב הקתולים העדיפו לשלוח את בניהם לבית הספר של עדתם.⁴³ בית הספר השלישי היה בית הספר הממשלתי, ובו למדו בעיקר בני העדה המוסלמית.⁴⁴

בשאר כפרי האזור היו בתי ספר יסודיים: בשנת 1943 לימדו בכאברי עד כיתה ד;⁴⁵ בעמקא היה בית ספר מימי השלטון העות'מאני, וגם בו לימדו בשנת 1943 עד כיתה ד;⁴⁶ בכפר זיב גם היה בית ספר מימי השלטון העות'מאני, ובשנת 1943 לימדו בו עד כיתה ו. אחמד סלים עוודה, שלמד בבית הספר, ציין כי למדו שם רק בנים, וסך הכול היו בו ארבעה

40 أحمد سليم عوودة، *قرية الزيب كما عرفتھا*، دار نلسن، بیروت 2010، ص 38 (אחמד סלים עוודה, *כפר זיב כפי שהכרתי אותו*, ביירות 2010, עמ' 38).

41 בסה, דו"ח שירות הידיעות, את"ה, 14.1.1945, 244/105, עמ' 4. ראו גם בעיתון *فلسطين* ('פלסטין'), 10.5.1940 ו-11.4.1940.

42 ראו כתבה בעיתון *فلسطين* ('פלסטין'), 8.4.1941.

43 ריאיון עם אליאס סלים ואקים, כפר מעיליא, 31.6.2017.

44 בסה, דו"ח שירות הידיעות, את"ה, 14.1.1945, 244/105, עמ' 4.

45 *الدباغ، بلادنا فلسطين* (דבאע', *ארצנו פלסטין*), עמ' 350.

46 שם, עמ' 358; עוד ראו: אל-כאברי, את"ה, 9.4.1943, 244/105, עמ' 2.

מורים והמנהל סוכחי זוע'בי;⁴⁷ באל-נהר הקימו התושבים בית ספר פרטי שבשנת 1943 הייתה בו כיתה אחת בלבד.⁴⁸ בכפרים אום אל-פרג, מזרעה, שיח' דנון, שיח' דאווד ומנשיה לא היה בית ספר, והילדים למדו בכפרים הסמוכים, לעתים, כמו ילדי מנשיה, אף בעכו.⁴⁹ באמצע שנות הארבעים היו אפוא במישור החוף של הגליל המערבי 13 כפרים שעברו תמורות משמעותיות הן בתחום הדמוגרפי והן בתחום החברתי. הדמוגרפיה צמחה והתבססה הודות לשיפור השירותים הרפואיים והעלייה ברמת החיים, והחינוך השתפר הודות למאמצי הכנסייה הקתולית ומערכות החינוך הממשלתיות – של השלטון העות'מאני ולאחר מכן הבריטי. באזור אמנם היו משפחות מנהיגות ועשירות, אבל תחום השפעתן היה בעיקר בכפריהן. כאן לא היו משפחות שליטות כמו אבו-גוש, עבד אל-האדי וטוקאן באזורי ירושלים ושכם, ואפילו לא בדומה למשפחת פאהום וטברי בנצרת ובטבריה בגליל התחתון.

מקורות הפרנסה והמצב הכלכלי

מהמחקר עולה שככלל היו היישובים הערביים בחוף הגליל המערבי במצב כלכלי טוב. הקרקע הפורייה, האקלים הנוח ושפע המים אפשרו פיתוח של חקלאות מצליחה, שהייתה הבסיס לכלכלת האזור. גם הקרבה לערים עכו וחיפה והסמיכות למסילת הברזל – שמאז אוגוסט 1942 חיברה את חיפה, עכו, צור, צידון וביירות – השפיעו לטובה. כך למשל ציין פאול קוטרל (Cotterell), שכתב על תולדות הרכבות בארץ בימי המנדט, כי בימי מלחמת העולם השנייה הקים הצבא הבריטי מחסנים גדולים לאחסון ציוד שקשור לרכבות בתחומי הכפר זיב.⁵⁰ מחסנים אלה סיפקו מקורות תעסוקה ופרנסה.

מעיון בדוחות של שירות הידיעות עולה שבשטחים נרחבים מאדמות הכפרים הערביים באזור ננטעו עצי פרי, הדריס, בננות, זיתים ובוסתנים למיניהם (לוח 2). עובדה זו חשובה במיוחד ומעידה על משק חקלאי מפותח, שדורש מערכות השקיה ושיטות עיבוד מורכבות יותר מפלחה.

47 عودة، قرية الزيب (עודה, כפר זיב), עמ' 23-24; الدباغ، بلادنا فلسطين (דבאע', ארצנו פלסטיין), עמ' 346.

48 אל-נהר, את"ה, 7.4.1943, 244/105, עמ' 2.

49 אל-מנשיה, שם, 1.4.1943, 244/105, עמ' 2.

50 על ההיסטוריה של הרכבות בארץ ראו: Paul Cotterell, *The Railways of Palestine and Israel*, Tourret Publishing, Oxon 1983, p. 67.

לוח 2: שטחי המטעים באחדים מכפרי האזור
לקראת סוף תקופת המנדט, כולל עצי זית, עצי פרי, בננות והדרים⁵¹

הכפר	שטח המטעים בדונם	מתוך זה הדרים ובננות
אום אל-פרג'	787	745
אל-נהר	4,313	2,066
בסה	8,813	614
זיב	6,961	2,972
כאברי	6,021	743
כוויכאת	1,746	----
מזרעה	1,954	528
מנשיה	874	253
סומארייה	1186	632
ע'אבסיה	1671	---
עמקא	1,648	---
סך הכול	35,974	8,553

מהנתונים בטבלה עולה שב־11 מתוך 13 הכפרים היו ענפי ההדרים והבננות בתנופה של ממש. סך הכול היו בנפת עכו 8,862 דונם הדרים ובננות, מהם 8,553 בבעלות ערבית והשאר בבעלות יהודית.⁵² גם בכפרים שיח' דנון ושיח' דאווד, שבנוגע להם אין נתונים, ציינו הדוחות של שירות הידיעות במפורש שענף המטעים היה ענף מרכזי שתרם לכלכלה. כיוון שמדובר בחקלאות רב־שנתית שרוב תוצרתה יועד לשיווק בערים ובחלקה אף נועדה ליצוא, מהנתונים עולה שכפרים אלה היו מבוססים מבחינה חקלאית.

גם ענפי הפלחה וגידול הירקות היו ענפים מבוססים. מהנתונים של ורד בר־און המנתחים את סקר הכפרים, עולה כי השימוש העיקרי בקרקע של האוכלוסייה הערבית באזור היה לגידול דגנים – 794,820 דונם, שהם 28.37% משטחו של מחוז גליל-עכו.⁵³ שטחי הדגנים אלה היה גדול פי 20 מזה של המטעים. בכפר בסה למשל הייתה החקלאות מגוונת למדי וכללה גידול של בעלי חיים, צאן, עיזים, בקר, חזירים ואפילו גמלים. אף על פי שמשק חי היה קיים בכל הכפרים הערביים ולא רק בבסה, גידול חזירים אפיין את הכפרים

51 המקורות: דוחות שירות הידיעות על הכפרים הנ"ל בשנים 1943-1945, את"ה, סקר הכפרים 1945, Hadawi, *Village Statistics 1945*, Population and Total Land Areas; 244/105, 244/105 Acre Sub-District, Table II, pp. 80-83; Khalidi (ed.), *All That Remains*, pp. 4, 6-8, 13-14, 19-20, 23, 27, 30, 34-36.

52 ראו: Davis, *Palestinian Village Histories*, p. 287; דיוויס מסתמכת בעיקר על ראיונות ועל מקורות שפרסמו הפליטים מכפרים אלה בלבנון: Hadawi, *Village Statistics 1945*, Population and total Land Areas Acre Sub-District, Table II, pp. 80-83.

53 בר־און, 'שימוש בתכנית מחשב', עמ' 108.

שמנו אוכלוסייה נוצרית גדולה. בשנת 1945 עיבדו חקלאי הכפר 10,437 דונם דגנים, נוסף על מטעי הזיתים, הפרדסים, המשמש ושדות הירקות (בעיקר קישואים).⁵⁴ את הירקות השקו ממאגר ומפעל השקיה קטן שבנו החקלאים – 'מאגר משירפה' שמו – מה שסייע להגדיל את השטח המעובד ומעיד על יזמות. את ההדרים והירקות השקו במי מעיינות וגם במי בורות שחפרו והפעילו באמצעות משאבות,⁵⁵ שכן שלטונות המנדט לא הטילו כל מגבלה על חפירת בורות ושאיבת מי תהום באזורים הכפריים.⁵⁶ גם הטבק היה אחד מענפי החקלאות העיקריים בכפר בסה. בעיתון פלסטיין, שהתייחס לנושא גידול הטבק בכפרי הגליל, צוין כי בשנת 1938 מכרו איכרי בסה את יכוליהם לחברת הסיגריות של נצרת. חברה זו התייחסה אליהם באופן מעודד ושילמה מחירים טובים בעבור התוצרת. מהכתבה אנו למדים כי קודם לכן שיווקו מגדלי הטבק את תוצרתם בחיפה לחברת 'אל-אתחאד' (الاتحاد), ולדבריהם קיבלו מחירים זולים.⁵⁷

בכפר זיב, ששכן לחוף הים, היה הדיג ענף כלכלי חשוב, ולצד ענף הדגנים והמטעים סיפק פרנסה לתושבים המקומיים. חלק גדול מהדגה יועד לשיווק בערים ובכפרים הסמוכים, ובממוצע מכר הכפר 17 טונות לשנה, אם כי היו שנים שהכמות עמדה על 33 טונות.⁵⁸ לקראת סוף תקופת שלטון המנדט התפתח בכפר זיב גם ענף הנופש והתיירות: מספר בתי הנופש בכפר גדל, ורבים מתושבי הצפון פקדו את החוף היפה של הכפר. העיתון פלסטיין הרחיק לכת כשתיאר את התפתחות התיירות בכפר: 'אין ספק שכפר זיב הוא כפר יפה, לדעתי הוא הכפר היפה ביותר בפלסטיין, וכולנו תקווה שתושביו יהפכו אותו לכפר הנופש החשוב של פלסטיין [...] הים הפתוח, בתי הקפה והחוף המרהיב ביופיו יכולים להתחרות עם חופי אלכסנדריה במצרים'.⁵⁹ אחמד עודה, שנזכר למעלה, מביא בספרו על כפר זיב מידע מקיף על מבנה הכפר ועל בתי הקפה, החנויות, האטליזים, המאפייה, החוף ועוד. כבנו של סוחר מרחיב עודה את הדיבור על המסחר ועל הפעילות הכלכלית בכפר, וממנו אפשר ללמוד כי היו בו כמה חנויות, רמת הצריכה הייתה בעלייה מתמדת, ואת בתי הקפה פקדו גם מבקרים ועוברי אורח שנעו בין צפון הארץ ללבנון, שכן לרבים שימש הכפר תחנה למנוחה ולהצטיידות. לדבריו, את בתי הקפה אפיין התה המתוק במיוחד והמבחר הגדול של סוגי הטבק המקומי והטורקי, נוסף על הסיגריות.⁶⁰

54 Hadawi, *Village Statistics 1945*, p. 80; عمر الجابري, ذكريات ابصة (עומר אל-ג'אברי, זכרות אל-בסה), אגודת זכרות, תל אביב 2012, עמ' 9.

55 يوسف حداد، المجتمع والتراث في فلسطين: قرية البصة، دار الأسوار، عكا 1987, ص 33 (יוסף חדאד, החברה והפולקלור בפלסטיין: הכפר אל-בסה, עכו 1987, עמ' 33).

56 Nadan, *The Palestinian Peasant*, pp. 59-60.

57 فلسطين ('פלסטיין'), 16.3.1938.

58 לפרטים נוספים על ענפי החקלאות ראו את דוחות הש"י על הכפרים שיח' דנון ושיח' דאוד, מזרעה, אל-נהר, סאמריה אל-מנשיה, כברי, בצה, אום אל-פרג', ע'אבסיה. את"ה, 1943-1945, 244/105 ו-244/105א; الدباغ، بلادنا فلسطين (דבאע', ארצנו פלסטיין), עמ' 345.

59 فلسطين ('פלסטיין'), 19.5.1941.

60 عودة، قرية الزيب (עודה, כפר זיב), עמ' 16-17.

בין עכו ללבנון

נוסף על החקלאות לענפיה, עסקו רבים מבני הכפרים במסחר, בשירותים, בפקידות או בתור מחסנאים ברכבת, במשטרה, במכס ובמחנות הצבא הבריטי ששכנו מצפון לעכו. מעטים היו בעלי מלאכה כגון מכונאים, סתתי אבן, חוצבי אבן, פחחים, סנדלרים ונפחים, כמו שעולה מלוח 3.

לוח 3: ענפי התעסוקה באחדים מהכפרים לקראת סוף תקופת המנדט⁶¹

הכפר	מספר החנוונים	מספר הפועלים והפקידים	שוטרים וחייילים בצבא הבריטי	מספר בעלי המלאכה
אום אל־פרג'	3	1	2	--
בסה	20	10	60	24
כאברי	4	4	3	2
כוויכאת	3	--	5	7
מזרעה	2	--	--	8
מנשיה	2	5	16	--
נהר	2	--	5	--
סומארייה	3	1	--	5
ע'אבסיה	3	--	--	5
שיח' דאווד	2	--	--	--
שיח' דגון	2	1	2	1
סך הכול	47	22	93	52

אף שמדובר בנתונים חלקיים – חסרים בלוח נתונים על הכפרים עמקא וזיב, מהכפרים הגדולים באזור – הם מרמזים על מצב התעסוקה בכפרים באותן שנים. מהנתונים עולה שמקצת מהתושבים עסקו במסחר, בייחוד חנוונים וסוחרים קמעוניים, ברוב הכפרים היו שתיים עד ארבע חנויות בבעלותם של סוחרים קטנים, ורק בכפר בסה היו עשרים חנויות ומספר דומה של סוחרים וכן שוק סיטונאי למכירת התוצרת החקלאית (חסבה).⁶² כאמור היה בסה הכפר הערבי הגדול בגליל המערבי.

עוד ענף כלכלי חשוב היה הברחות מלבנון, ורבים מבני האזור, בייחוד בכפרים הסמוכים לגבול, התפרנסו בדרך זו. על ההברחות עולה הן מדוח שירות הידיעות, שמציין שבעיקר הוברחו צמיגים, אבטיחים, תפוחי אדמה ונשק;⁶³ והן מדבריו של חדאד, מחבר הספר על בסה, שלפיו התפתח הענף במיוחד בימי מלחמת העולם השנייה. לדבריו באותה עת נחלש הפיקוח של השלטונות, והיקף השוחד שקיבלו עובדי תחנת המכס בכפר גדל. רוב ההברחות נעשו דרך היבשה באמצעות שיירות גמלים.⁶⁴ אליאס ואקים, תושב הכפר לשעבר

61 המקור: את"ה, דוחות שירות הידיעות על הכפרים הנ"ל, 1943-1945, 244/105, 244/105.א244.

62 حداد, البصة (חדאד, אל־בסה), עמ' 43.

63 בסה, את"ה, 1.11.1942, א/3/8 כללי.

64 حداد, البصة (חדאד, אל־בסה), עמ' 44.

וכיום תושב מעיליא, ציין בפני כי בבסה היו כארבעים גמלים ששימשו בעיקר להברחת סחורות מלבנון ואליה.⁶⁵ משה ליפקין, שעבד בכמה תפקידים במנהל הבריטי ובין השאר היה פקיד מכס במעבר ראש הנקרה, ציין שהברחת סחורות והתחמקות מתשלום מכס היו דבר שבשגרה. אחדים מהשוטרים והפקידים לא ניהלו רישומים כנדרש, ונראה שהיו שותפים לנושא ההברחה תמורת שוחד.⁶⁶ מהמקורות גם עולה כי עשרות צעירים שירתו בשורות הצבא והמשטרה הבריטיים, מקצתם בבסיסים הסמוכים לעכו כמו מחנה סידני סמית' ומחנה העבודה (Labor Camp) הסמוך לו מדרום. מעניין שמספר בעלי המלאכה לא היה גדול, וגם מספר הפקידים היה נמוך יחסית. גם אם נוסיף לרשימת הפקידים את המורים שהועסקו מטעם התושבים ומטעם מוסדות המיסיון ואת אנשי הדת שהועסקו מטעם המועצה המוסלמית העליונה, ענף זה נותר קטן.

בדומה לשאר חלקי הגליל, גם מהכפרים הללו היגרו צעירים רבים לערים, בייחוד לחיפה, והתפרנסו מעבודות בנמל וברכבת. בכל הנוגע למספר המהגרים אין בידינו נתונים, אבל אפשר להניח שמדובר בעשרות אם לא במאות. נעמה בן זאב ציינה כי מהגרים אלה תרמו רבות לכלכלת בני משפחותיהם בכפרים ונהגו לשלוח להם מוצרים שרכשו בעיר, בין היתר מה שנחשב אז מוצרי מותרות כמו ריהוט, לבוש ומוצרי מזון.⁶⁷

עדות להתחזקות של מעמד הפועלים באזור אנו מוצאים בקרב פועלי בסה. בשנת 1933 נוסד בכפר סניף מקומי של 'אגודת הפועלים הערבים הפלסטינים'. האגודה פעלה למען שמירת זכויות הפועלים ודאגה לשיפור מצבם של הפועלים המקומיים.⁶⁸ עוד התפתחו בבסה תעשיית סבון, וענף הובלה והסעות באמצעות אוטובוסים, מוניות ועוד. תנופת הפיתוח בכפר הביאה לייסודו של סניף דואר מקומי. תאריך ייסוד הסניף אינו מצוי בידינו, אבל מההתכתבות בין ראש המועצה תופיק ג'ובראן והמזכיר הכללי של ממשלת המנדט, אנו למדים שסוכנות הדואר בכפר נוסדה לקראת סוף שלטון המנדט. הסוכן עבד שש שעות ביום ושכרו היה נמוך למדי, מה שהביא להתערבותו של ראש המועצה ולדרישה להעלאת שכרו החודשי.⁶⁹

65 ריאיון עם אליאס סלים ואקים, כפר מעיליא, 31.5.2017.

66 ללא שם מחבר, ותיקי המכס בנמל יפו מספרים, המוזיאון לקיסים, מינהל הכנסות המדינה, ירושלים 1967, עמ' 35-36.

67 Na'ama Ben Ze'ev, 'Sites of Assimilation into Urban Life: Rural Migrants' Clubs in Haifa under the Mandate, 1939-1948', *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 42 (2014), pp. 114-133.

68 אגודת הפועלים הערבים הפלסטינים (جمعية العمال العربية الفلسطينية) הייתה האגודה הארצית והארגון המוביל של הפועלים הפלסטינים בפלסטינה-ארץ ישראל. היא נוסדה בחיפה בפברואר 1925, ומקרב מנהיגיה בלטו עבד אל-חמיד חימור, סאמי טאהא, עורך הדין חנא עספור ואחרים. להרחבה ראו: بولس فرح، الحركة العمالية العربية الفلسطينية جدلية بعثها وسقوطها، دار المشرق، شفاعمر 1987 (בולוס פרח, תנועת הפועלים הערבית הפלסטינית: נסיבות הקמתה ונפילתה, שפרעם 1987), עמ' 17-19; נאדר עבוד, 'אגודת הפועלים הערבית הפלסטינית 1925-1947', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1988, עמ' 27-36.

69 תופיק ג'ובראן, ראש המועצה המקומית בבסה, למזכיר הכללי של ממשלת פלסטינה, ארכיון המדינה, 25.1.1947, מ/41/360.

ככלל עולה אפוא מהנתונים שרוב תושבי האזור התפרנסו מחקלאות. שטחים נרחבים עובדו באינטנסיביות ובהשקייה וגודלו בהם הדרים, עצי פרי אחרים וירקות, אף שרוב האדמות עדיין שימשו לגידולי בעל ופלחה. ענפי התעסוקה הנוספים הקשורים למתן שירותים – פקידות, מסחר ועבודה שכירה – היו מקור פרנסה שהלך וגדל עם הזמן במקביל לצמיחתו ולהתבססותו של המעמד הבינוני והתפתחות תנועת ההגירה אל הערים עכו וחיפה וחיזוק הקשר עמן. עם זה 13 הכפרים היו קשורים בייחוד לעכו, מרכז הנפה המנהלי, המסחרי והדתי, ולתושבים היה קשר ישיר עמה יותר מאשר עם כל עיר אחרת.

הקרקע ודפוסי הבעלות עליה

ענף החקלאות ועיבוד האדמות היה כאמור מקור הפרנסה העיקרי של תושבי האזור, שרובם עסקו בחקלאות. הנתונים מלמדים ששטחי הקרקע שהיו בבעלות הכפרים לא היו אחידים. כך למשל היה שטחו של הכפר בסה, הגדול ביותר, קרוב ל-30,000 דונם, ואילו שטחו של הכפר אום אל-פרג, הקטן ביותר, היה פחות מאלף דונם. שטחם של הכפרים הושפע מגורמים אחדים, בין היתר מעברם. באופן טבעי לכפרים ותיקים ומבוססים היו שטחי קרקע גדולים, וכך גם לכפרים שאוכלוסייתם גדולה. גם היחסים בין התושבים ובעלי האדמות הגדולים (הפיאודלים)⁷⁰ שהחזיקו בחלק מאדמות האזור, השפיעו על גודל השטחים שנותרו בידי כל פלאח, שכן בימי שלטון המנדט מכרו אחדים מהפיאודלים אדמות לגופים ציוניים.

לוח 4: הכפרים הערביים בחוף הגליל המערבי
ושטחי הקרקע שהיו בבעלותם בתקופת המנדט⁷¹

הכפר	השטח (דונמים)	הכפר	השטח (דונמים)
אל-נהר	5,261	אום אל-פרג	825
מזרעה	7,407	כוויכאת	4,733
מנשיה	14,886		
סומארייה	8,542	כאברי	10,000
ע'אבסיה	11,786	בסה	29,535
שיח' דאווד	2,500	עמקא	6,068
שיח' דנון	2,000	זיב	12,607
סך הכול			116,150

70 במאמר זה 'פיאודל' משמעו בעל אחוזה, אם כי שתי המערכות הפיאודליות – זו שהייתה נהוגה באירופה וזו שרווחה במזרח – היו שונות במידה רבה.

71 הנתונים לקוחים מתוך: الدباغ، بلادنا فلسطين (דבאע', ארצנו פלסטין), עמ' 337, 345, 349, 351-352, Khalidi (ed.), *All that Remains*, pp. 4, 6-8, 13-14, 19-20, 23, 366, 361-360, 357, 355-354, 27, 30, 34-36.

מהטבלה עולה בבירור כי לבסה, למנשיה, לזיב, לכאברי ולע'אבסיה היו שטחי קרקע גדולים יחסית – 10,000 דונם ומעלה בכל יישוב – בהשוואה לשאר הכפרים, שבבעלות כל אחד מהם היו כמה אלפי דונמים ואפילו רק כמה מאות. גם דפוס הבעלות על הקרקע לא היו אחידים. בדומה לשאר אזורי הארץ גם בחוף הגליל המערבי היו כמה סוגי בעלויות על הקרקע: אדמות פרטיות, אדמות בבעלות הפיאודלים, אדמת בבעלות ההקדש ואדמות המירי (אדמות המדינה).⁷²

רוב האדמות היו אדמות פרטיות. בתחילת תקופת המנדט החזיקה משפחת פלאחים ערבית ממוצעת כ־100-120 דונם, כשהמשפחה כללה את הבעל ואשתו, את בניהם הנשואים עם נשותיהם וילדיהם וכן את בניהם ובנותיהם הלא־נשואים.⁷³ אדמות המשפחה היו מפורזות בכמה אזורים (בלוקים) בהתאם למידת הפוריות של האדמה ולמבנה הטופוגרפי של השטח, כך שלכל פלאח היו כמה חלקות בדרגת פוריות שונה. מדוח שירות הידיעות אפשר ללמוד כי בכפר בסה היה השטח הממוצע למשפחה 200 דונם, כמעט כפול מהממוצע. באותו דוח צוין כי משפחות אחדות החזיקו בפחות מזה וכמה משפחות היו מחוסרות קרקע. עוד נאמר כי בכפר לא היו פיאודלים או 'אפנדים'. בכפר סומארייה, לעומת זה, שברוב אדמותיו היו נטועים פרדסים שהושקו מתעלות ומבארות, היה השטח הממוצע קטן בהרבה ועמד על כ־40 דונמים למשפחה.⁷⁴ משמע ככל שהייתה האדמה פורייה יותר ועובדה באינטנסיביות רבה יותר, כך קטן חלקה של המשפחה, אף שנראה ששטח זה פרנס אותה בכבוד. עם הזמן הלך השטח שבבעלות כל משפחה והצטמצם בשל פיצול הקרקע כתוצאה מהריבוי הטבעי ומחוקי הירושה באוכלוסייה הערבית.⁷⁵

סוג הבעלות השני היה בעלות של פיאודלים שנודעו גם בכינוי האפנדים, מדובר בבעלי קרקעות גדולים, ברובם עירוניים, שניצלו את חוק הקרקעות העות'מאני משנת 1858 ובדרכים שונות הצליחו לרכוש ולרשום אדמות על שמם. קבוצת האפנדים כללה בין השאר אנשי צבא ומושלים עות'מאנים לשעבר, סוחרים ופקידים עירוניים והכינוי 'אפנדי' שניתן להם החליף בהדרגה את המונח 'פיאודל' או 'זעים', בייחוד לקראת סוף המאה ה־19. במקרים אלה הרגישו הפלאחים מנוצלים, שהרי הם עיבדו את האדמה תמורת מחצית מהיבול, ואילו האפנדי קיבל את המחצית השנייה ללא השקעת מאמץ. הפלאח נפגע עוד יותר כשאפנדים אחדים מכרו את אדמותיהם לגופים ציוניים והדבר הביא לפינויים, לעתים תמורת פיצוי מזערי. רוב האדמות בבעלותם של אפנדים מקומיים או לבנונים וסורים התרכזו באזורי העמקים. כך למשל בעמק יזרעאל בלטה משפחת סורסוק מביירות, שהייתה

72 אדמות מירי הם אדמות שהיו בבעלות האמיר – השליט, במקרה זה הסולטאן העות'מאני – ומעמדן החוקי דומה למעמדן של אדמות המדינה בימינו. על נושא הקרקעות בפלסטינה־ארץ ישראל ראו: הרצאות הוועדה המלכותית לפלסטינה (א"י), הוצאת ממשלת המנדט, ירושלים 1937, עמ' 156-199.

73 על המבנה המשפחתי וחוקי הירושה ראו: הנרי רוזנפלד, הם היו פלאחים: עיניים בהתפתחות החברתית של הכפר הערבי בישראל, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1964, עמ' 74-75.

74 סאמריה, דוח שירות הידיעות, את"ה, אפריל 1943, 244/105, עמ' 1.

75 בשנת 1939 כבר עמד השטח הממוצע למשפחה על כ־60-70 דונם, ראו: אברמוביץ גלפט, המשק הערבי בארץ ישראל ובמזרח התיכון, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1944, עמ' 30.

לוח 5: שטחי הקרקע בבעלותם של הפיאודלים, האפנדים וגרמנים⁷⁶

הכפר	השטח בבעלות הפיאודל (בדונמים)	שם הפיאודל או האפנדי
אום אל-פרג'	200 דונם	חאג' אחמד חדקה ושוכרי אל-בראדעי מעכו
	150 דונם	משפחת סעדה מעכו
אל-נהר	1,316	משפחת עפיי מעכו
כאברי	2,000	שיח' עבד אל-האדי אל-ישרוטי מעכו ראש המסדר הסופי השאד'לי בעיר
מזרעה	4,938	יורשי סעיד פאשא מלבנון
מנשיה	14,886 דונם	משפחת שמעה מחיפה משפחת קוותלי מסוריה ⁷⁷
סומארייה	300 דונם בבעלות כמה משפחות גרמניות, שטח לא ידוע לשאר הפיאודלים	הגרמנים משפחות כורדי, עאקל וביידון מעכו משפחת קבאני מביירות

המשפחה הפיאודלית הגדולה ביותר בצפון הארץ. בעמק החולה בלטה משפחת סלאם, גם היא מביירות. גם לאורך מישור החוף היו שטחי קרקע נרחבים בבעלות פיאודלים עירוניים מקומיים כגון משפחת מאדי בחוף הכרמל ומשפחות עבד אל-האדי וג'וסי באזור השרון; או בבעלותם של פיאודלים סורים ולבנונים כגון משפחות קבאני, תוויני ותיאן באזור יפו. במישור החוף של הגליל המערבי בשישה מתוך 13 הכפרים שיש לגביהם נתונים היו לפיאודלים – ובכלל זה הגרמנים הטמפלרים, אנשי המושבות הגרמניות – אדמות בהיקפים לפי הפירוט המובא בלוח 5.

מאחר שהנתונים על היקף השטחים בבעלות הפיאודלים או האפנדים בכפרי מנשיה וסומארייה אינם מדויקים – במנשיה צוין שמדובר ברוב האדמות, ואילו בסומארייה קיים שטח לא מוגדר בבעלותם של גרמנים⁷⁸ – קשה לנקוב במספר מדויק של השטח שהיה בבעלות כל משפחה. אפשר לומר שמדובר בכ-35,974 דונמים מתוך 116,150 דונם – 30.9% מכלל השטח – שטח גדול למדי.

דפוסי בעלות פיאודליים אלה נוצרו בעיקר בשל חוק הקרקעות העות'מאני משנת 1858 – החוק שתיעד, הסדיר ורשם את הבעלות על הקרקע. בין היתר אפשר החוק לבעלי המזמון וההשפעה לרכוש או להשתלט בדרכים שונות על אדמות הכפריים. כעולה מלוח 5

76 המקור: דוחות שירות הידיעות של ההגנה, את"ה, 1940-1945, 244/105 ו-244/105א.

77 שוקרי עראף, מישור החוף של הגליל המערבי במאה ה-19, המועצה האזורית סולם צור וגעתון 1975, עמ' 37.

78 ממקורות שירות הידיעות לא ברור לאילו גרמנים הכוונה – האם לגרמנים הטמפלרים שהקימו מושבות במרכז הארץ ובצפונה או שמא מדובר ביהודים עולי גרמניה שבלטו בנוכחותם באזור נהריה, ובפי הערבים נקראו גם הם גרמנים. מעדותו של אבו ג'מיל, תושב כפר סומארייה לשעבר, מ-30.5.2017 עולה כי על אדמות הכפר התגוררו כמה משפחות גרמניות שרכשו קרקע במקום והתקיימו מגידול פרחים וחזירים, אבל גם הוא לא ציין את זהותם.

היו אחדים מהפיאודלים מקומיים מעכו ואחרים לבנונים וסורים, שכן בשנים 1887-1918 היה האזור כאמור חלק מהפרובינציה של ביירות. נוכחותם של סוחרים ועשירים לבנונים בלטה גם בחיפה וביפו.

הקשר בין הפיאודלים לאדמותיהם וצורת ניהול הקרקעות לא היו אחידים. כך למשל, כמו שעולה מתוך הדוחות של שירות הידיעות, בסומארייה התגוררו כמה בעלי קרקע בבתים מפוארים שבנו במקום, בייחוד אלה שהיו להם פרדסים גדולים. יתר האפנדים, שהיו להם אדמות פלחה בלבד, החכירו אותם לכפריים תמורת שליש או מחצית מהיבול.⁷⁹ בכפר מנשיה היה מצב דומה – הפיאודלים החכירו את האדמות למקומיים תמורת אחוזים זהים.⁸⁰ היישובים היהודיים שהוקמו בגליל המערבי בימי המנדט נבנו בדרך כלל סמוך לכפרים הללו או סביבם, על אדמות שנרכשו מהפיאודלים. הסיבות למכירה היו מגוונות, בין היתר קביעתו הסופית בשנת 1923 של גבול הצפון בין שלטון המנדט הבריטי ובין אזורי המנדט הצרפתי, שחצץ בינם ובין אדמותיהם ויצר הסדרי מעבר חדשים; התערערות מצב הביטחון ועלייה במחירי הקרקע.

נהריה הייתה היישוב היהודי הראשון באזור. היא נבנתה על שטח של 2,000 דונם סמוך לנהר המפשוף (הגעתון של ימינו), שאותו רכשו ב־15 במאי 1934 ארבעה יהודים שעלו מגרמניה ממשפחת תוויני הביירותית בסכום של 34,000 לא"י.⁸¹ 323 דונם מתוך האדמות האלה היו בעבר בבעלותה של משפחת סורסוק ונודעו בשם 'גן האינשראח'. על האדמות היה ארמון שנודע בשם 'דאר סורסוק' – כיום בית ליברמן. עוד רכשו מייסדי נהריה אדמות מאלמנתו של סעיד פאשא, פקיד עות'מאני לשעבר, שבבעלותו היו גם אדמות במזרעה (ראו לוח 5). רכישה זו אפשרה למייסדי נהריה ליצור רצף קרקעי, ומיד לאחריה פונו האריסים והבעלים החדשים החלו לעבד את האדמות.⁸²

גם אחדים מיישובי 'חומה ומגדל' הוקמו על אדמות שנקנו מפיאודלים. קיבוץ חניתה למשל נבנה בשנת 1938 על אדמות שנקנו מאסעד דאוד זוערוב, בן למשפחה נוצרית מכפר עלמא אל־שעב מדרום לבנון. המתווך מטעמו היה ערבי מחיפה בשם ג'מיל אביד, ובינואר 1938 נחתם הסכם המכירה.⁸³ גם קיבוץ מצובה, שנוסד בשנת 1940, הוקם על אדמות שמכר פיאודל לבנוני – ניקולא אל־בנא.⁸⁴ בנא היה בעל קרקעות גדול באזור, וכמו שעולה ממפת בסה, העמק שנמצא מדרום מזרח לכפר נקרא 'מרג' בנא' כלומר העמק של משפחת בנא.⁸⁵

79 סאמריה, את"ה, דוח שירות הידיעות, אפריל 1943, 244/105, עמ' 1; גלפט, המשק הערבי בארץ ישראל, עמ' 33.

80 אל־מנשיה, את"ה, דוח שירות הידיעות, 1.4.1943, 244/105, עמ' 1.

81 Hadawi, *Village Statistics 1945*, p. 28

82 קרפל, כפר הייקים, עמ' 24-31.

83 יצחק הינברגר, חניתה – יישוב חומה ומגדל: 40 שנה לעלייתה על הקרקע, המועצה האזורית סולם צור, חיפה 1978, עמ' 33-45.

84 حداد، البصة (חדאד, אל־בסה), עמ' 27.

85 מפת אל־בסה.

בין עכו ללבנון

גם להקדש (הווקף) המוסלמי היו שטחי קרקע גדולים באזור. מהרשימה החלקית שיש בידנו אנו למדים שהשטח הגדול היה בכפר מנשיה, ואחריו השטחים בכפרים מזרעה ואום אל-פרג' (לוח 6).

לוח 6: אדמות בבעלות הווקף המוסלמי באחדים מהכפרים⁸⁶

הכפר	שטחי הווקף (דונמים)
אום אל-פרג'	200
גאבסיה	50
מזרעה	400
מנשיה	1,070
סומארייה	15
סך הכול	1,735

נוסף על ההקדש המוסלמי היו באזור אדמות בבעלות ההקדש הנוצרי, כמו למשל בכפר בסה, שם היו בבעלותו של הווקף הנוצרי גם מטעי זיתים וכרמים. את האדמות ניהל סלים חורי, שהחכיר אותם לנוצרים העניים במחירים סמליים כדי לסייע להם בפרנסתם.⁸⁷ לסיכום, לכפרים הגדולים – בסה, מנשיה, זיב, ע'אבסיה וכאברי – היו מטבע הדברים אדמות רבות יותר. דפוסי הבעלות על הקרקע לא היו אחידים: כ-70% ממנה היו בבעלות פרטית, והשאר בבעלות פיאודלים עירוניים מעכו וכן פיאודלים לבנונים או סורים. הפיאודלים הלא-מקומיים היו הראשונים שמכרו אדמות לתנועה הציונית כמו במקרים של נהריה, חניתה ומצובה, מהלכים שהביאו לידי תחילתו של השינוי הדמוגרפי באזור.

חוף הגליל המערבי לקראת סוף המנדט: היחסים עם היישובים היהודים – בין שיתוף פעולה להסלמה

בעשור האחרון של תקופת המנדט בכלל ובשנות מלחמת העולם השנייה בפרט ידע האזור צמיחה כלכלית חסרת תקדים, שבאה לידי ביטוי במישורים אחדים. ראשית – התרחבות התשתיות, ובייחוד בנייתה של מסילת הברזל מחיפה ללבנון והקמתם של מתקני צבא נוסף על הבסיסים הצבאיים סידני סמית' וסאן ג'ין שכבר היו באזור. כך מדרום-מערב לכפר בסה הוקם מנחת, ומנחת שני הוקם מצפון למנשיה. עוד נבנו בקרבת הכפר בסה תחנת משטרה גדולה ותחנת מכס.⁸⁸

86 המקור: את"ה, דוח שירות הידיעות, 1940-1941, 244/105, 244/105, עמ' 1.

87 בסה, את"ה, דוח שירות הידיעות, 14.1.1945, 244/105, עמ' 2.

88 Palestine Internal Security map, Printed by the Survey of Palestine, October 1944,

1:250.000, מרכז המפות מכללת תל חי, מפה מספר 147065.

נוסף על כוח האדם שהועסק בבניית התשתיות והביצורים, הועסקו תושבי האזור גם כחיילים וכלוחמים ביחידות הצבא הבריטי. אין בידנו נתונים מדויקים על מספר המתנדבים לצבא, אבל ידוע שיותר מ-10,000 ערבים פלסטינים התנדבו לצבא הבריטי במהלך המלחמה.⁸⁹ הם עשו זאת ממניעים שונים, בין השאר המניע הכלכלי, שכן השירות בצבא שיפר את מעמדם ואת מעמד יישוביהם. ההשפעה הייתה גם עקיפה: הודות לנוכחות הצבאית הבריטית בימי המלחמה גדל הביקוש למזון ולתוצרת חקלאית, המחירים עלו, והחקלאים הגדילו את האזורים המעובדים, בייחוד את שטחי הירקות.⁹⁰

הקשר המסחרי שהתהדק עם לבנון בעשור האחרון של שלטון המנדט תרם גם הוא להתפתחות האזור, שכן הוא היה השער הצפוני שחיבר בין ארץ ישראל לשכנתה מצפון. הקשר היבשתי התנהל באמצעות תחבורה מודרנית וגם באמצעות שיירות גמלים, ומשנת 1942 נוספה הרכבת. הרכבת יצאה מדי יום מחיפה לביירות, ובדרכה עברה בעכו, בנהריה, בויב ומשם דרך המנהרות של ראש הנקרה לכיוון צור, צידון וביירות. נוסף על נוסעים העבירה הרכבת גם סחורות בשני הכיוונים. קשרי המסחר התנהלו גם באמצעות הנתיב הימי – בין נמל עכו ונמלי דרום לבנון, כשענף הדיג היה כאמור ענף חשוב בכלכלתו של הכפר זיב. כך או כך הכפרים באזור שימשו להצטיידות ולמנוחה.

לצד אלה התפתחו יוזמות כלכליות והוקמו בתי חרושת. נוסף על בית החרושת לייצור גפרורים 'נור', שייסדו האחים ויצמן מליטא,⁹¹ הוקמה ליד נהריה חוות חזירים בשם חוות זיגס (Siegers), ובעכו בנה ארתור ספיני מפעל למשקאות קלים – שניהם בבעלות חברת האספקה ספיניס (Spinneys), שהיו לה שלוחות ברחבי המזרח התיכון.⁹² גם ההתיישבות היהודית החדשה באזור תרמה להתפתחותו. הקמת היישובים היהודים הגדילה את הביקוש לחומרי גלם ויצרה לא מעט הזדמנויות עבודה לפועלים הערבים. מתברר כי על אף המתיחות שליוותה את הקמתם של אחדים מיישובי חומה ומגדל, כגון חניתה, שם היו בימי המרד הגדול עימותים אחדים בחודשים אפריל ויוני 1938,⁹³ במשך השנים נרקמו יחסי שכנות ויחסי עבודה תקינים ולעתים טובים בין הכפריים הערבים לשכניהם. עדויות

89 על מספרי המתנדבים הערבים פלסטינים לצבא הבריטי ראו: Ashley Jackson, *The British Empire and the Second World War*, Hambledon Continuum, London 2006, pp. 141-142; Daphna Sharfman, *Palestine in the Second World War: Strategic Plans and Political Dilemmas*, Sussex Academic Press, Eastbourne, UK 2014, p. 54.

90 על המצב בארץ ישראל בימי מלחמת העולם השנייה ובעשור האחרון למנדט ראו: יואב גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936-1947', בתוך: משה ליסק, אניטה שפירא וגבריאל כהן (עורכים), *תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה*, ב: תקופת המנדט הבריטי, האקדמיה הלאומית למדעים ומוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ה, עמ' 303-463.

91 לוריא, עכו עיר החומות, עמ' 275.

92 ראו ביומנו של מק-ניל (McNeill). היומנים מתחילים ב-17.5.1948 ומסתיימים ב-11.5.1949: The Middle East Centre, St Antony's College, Oxford Ref., GB 165-0197, 3 January 1948 וגם לוריא, שם, עמ' 294-295.

93 דינברגר, חניתה, עמ' 100.

ליחסים אלה נמצאות במקורות אחדים, בין היתר בדוח של שירות הידיעות משנת 1945, שהתייחס ליחסים עם בסה:

כידוע חלק מאדמות חניתא נקנו מתושבי הכפר, כמו כן, נחקרו השנה ע"י קבוצת חניתא 8 דונם שלחין מערבי ששמו סעיד כנען. צעיר נוצרי בשם ח'ליל אטרש עושה כבשני סיד באדמות חניתא ומצובה ותמורת זאת הוא מספק לנקודות הנ"ל סיד בהנחה מוסכמת. גם הבנאים והחוצבים מבסה עובדים לפעמים בישובים העבריים הסמוכים, יש גם קצת יחסי מסחר בין מצובה ובסה. שני ערבים אחים ששמן מוסא וח'ליל אל-סלים, מוכרים בהמות בשר ליונה קולצקי הקצב של נהריה. הגס כהן מנהריה שותף בגידול חזירים עם כמה מערביי הכפר. כ"כ מבקרים תושבי בסה אצל רופאי נהריה ובבתי המרקחת, ד"ר נתן ויזל מנהריה נוסע במכוניתו לביקור חולים בבסה.⁹⁴

דוח נוסף התייחס לקשרים בין הכפר סומארייה לנהריה: 'תושבי הכפר באים בקשרים עם מושבת נהריה'.⁹⁵ עדות נוספת נמסרה בדוח על הכפר מנשיה, שם נכתב: 'אין מכירת קרקעות ליהודים מצד תושבי הכפר, כי אין להם קרקע, יש קשרים עם היהודים בחוות הסוסים (הדבוא), במסחר בקנה מידה רחב מאד. חלק גדול מתושבי הכפר נשים, אנשים וטף עובדים אצל היהודים כשומרים ופועלים'.⁹⁶ עדות דומה אנו מוצאים על טיב היחסים בין נהריה למזרעה ולע'אבסיה. בנוגע לע'אבסיה מצוין בדוח כי אחד ממנהיגי הכפר הבולטים, רבאח אל-עווד, היה ספסר קרקעות והרבה למכור קרקעות ליהודים, וכי קשרי העבודה של תושבי ע'אבסיה עם היישובים היהודים טובים ונסובים בעיקר סביב עבודה ומסחר.⁹⁷ מעדויות אלה ואחרות עולה כי שיתוף הפעולה בין שני הצדדים גבר על המחלוקות. נראה שעיקר שיתוף הפעולה היה סביב המסחר והעסקה של ערבים במשקים של יהודים. עוד אנו למדים שבהדרגה הפכה נהריה למרכז שירותים לתושבים הערבים, וכי בעלי מקצועות מנהריה, בייחוד מומחים כגון מהנדסים ורופאים, הרבו להגיע לכפרים הערביים כדי לתת שירות.

עם סיום מלחמת העולם השנייה השתנתה האווירה החיובית. מבחינה כלכלית חלה האטה, היקף הביקוש לסחורות ירד, וגם המתיחות בין היישוב היהודי לשלטון הבריטי בשנים 1945-1946 העיבה על היחסים עם הערבים. אולם המפנה הגדול באזור החל לאחר החלטת החלוקה של האו"ם ב-29 בנובמבר 1947. בהדרגה הכניסה החלטה זו את האזור למצב של מתיחות והסלמה ואחר כך להתנגשויות וללחימה. כך באפריל 1948 מצאו את

94 בסה, את"ה, 14.1.1945, 244/105, עמ' 4.

95 סאמריה, שם, 8.4.1943, 244/105, עמ' 2.

96 אל-מנשיה, שם, 1.4.1943, 244/105, עמ' 2.

97 אל-מזרעה, שם, ללא תאריך, 244/105, עמ' 2; אל-גבסיה, שם, דוח שירות הידיעות, 9.4.1943,

244/105, עמ' 2.

עצמן שתי האוכלוסיות באזור במאבק שהחל לאורך צירי התנועה והלך וגבר מדי יום. אווירת מצור וניתוק הורגשה ביישובים יהודיים וערביים, והקשרים שנרקמו בהדרגה נפגעו.⁹⁸ גם כניסתם בינואר 1948 של כוחות גדוד הירמון השני של צבא ההצלה ושהייתם בסביבת הכפרים,⁹⁹ נוסף על התגברות המאבק על הדרכים, השפיעו על האזור, שתושביו היו במעין מצור בתוך מצור. הערבים הטילו מצור על היישובים היהודים, כולל נהריה, שקיבלה אספקה ועזרה דרך הים,¹⁰⁰ והיהודים הטילו מצור על עכו ועל כפרי האזור באמצעות שליטה בקריות ובכביש עכו-חיפה.¹⁰¹ במסגרת המאבק, ב־17 במאָרס 1948, תקפו כוחות ההגנה שיירת אספקה ערבית ליד קריית מוצקין. במתקפה נהרגו 15 ערבים, ביניהם המפקד הראשון של כוח המגן הערבי בחיפה – הירדני סגן מוחמד חמד חונייטי – ועוזריו. מתקפה זו הייתה נקודת מפנה.¹⁰² גם ההתקפה הערבית הקשה על שיירת יחיעם ימים ספורים אחר כך, ב־27 במאָרס, שבה נהרגו 47 מאנשי השיירה ואחדים נפצעו, הוסיפה מתח ליחסים. בביצוע ההתקפה הואשמו – לצד כוחות צבא ההצלה – גם אחדים מתושבי ע'אבסיה, סומארייה וכאברי, והתגובה הישראלית נגדם הייתה קשה והחישא את היזמה להשתלטות על מערב הגליל. במבצע 'בן עמי' שערכה חטיבת כרמלי ב־13-14 במאי בפיקודו של משה כרמל, כבשו כוחות ההגנה את תל נפוליאון ואת הכפרים מצפון לעכו, והשתלטו על ציר התנועה החיוני שקישר בין עכו לדרום לבנון.¹⁰³ בעקבות המבצע נוצר רצף טריטוריאלי בין היישובים היהודיים בגוש נהריה ויישובי הצפון עד גבול הלבנון. במהלך המבצע ולאחריו רוב התושבים הערבים פונו מבתיהם או נטשו אותם ועברו לשטח לבנון.

בסוף הלחימה והקרבות הייתה ידם של היהודים על העליונה: באזור שרוב תושביו היו ערבים ושנועד להיות חלק מהמדינה הערבית הפלסטינית, נותרו שני כפרים קטנים – שיח' דנון ומזרעה – וכרבע מאוכלוסייתה הערבית של עכו.¹⁰⁴ מזרעה שרדה הודות למאמציו של הגנרל הבריטי אגנוס ג'ון מק־נִיל, שתיווך בין תושביה ובין הצד היהודי ונתן להם מחסה במתחם הבהאי ביישוב, שבו התגורר יחד עם אשתו הבהאית ליליאן, עד יעבור זעם.¹⁰⁵

98 על תחילת ההסלמה באזור בחודשים הראשונים של 1948 ראו: דוד קורן, **הגליל המערבי במלחמת העצמאות**, משרד הביטחון, תל אביב 1988, עמ' 50-69; *District Commissioner's Office, Fortnightly Report, PRO, 2.12.1947, CO 37/3853*.

99 כוחות צבא ההצלה הוקמו ביזמתה של הליגה הערבית על מנת לסייע לפלסטינים. הם נכנסו לתחומי פלסטינה-ארץ ישראל כבר מינואר 1948, שכן הכוחות הסדירים של מדינות ערב לא יכלו להיכנס לתחום זה כל עוד המנדט הבריטי לא הסתיים.

100 שור, **תולדות עכו**, עמ' 322.

101 קורן, **הגליל המערבי**, עמ' 125.

102 שם, עמ' 70.

103 משה כרמל, **מערכות הצפון**, מערכות והקיבוץ המאוחד, תל אביב 1949, עמ' 152.

104 על הקרב בעכו בתש"ח ראו: Mustafa Abbasi, 'The Fall of Acre in the 1948 Palestine War', *Journal of Palestine Studies*, 39, 4 (2010), pp. 6-27.

105 על נסיבות הישארותו של כפר מזרעה ועל תפקידם של גנרל מק־נִיל ורעייתו ראו: Mustafa Abbasi and Henry Near, 'The General and the Village: The 1948 War and its Aftermath Seen

הכפר שיח' דנון שרד בעיקר הודות ליחסיו הטובים של שיח' רבאח אל-עווד שהוזכר לעיל, עם הצד היהודי כבר משנות השלושים. שיח' אל-עווד אמנם ביקש לחזור לכפרו ע'אבסיה וניהל מאבק משפטי עיקש ללא הצלחה, אבל בסופו של דבר החליטו השלטונות לרכז את תושבי ע'אבסיה יחד עם הפליטים הנותרים מכפרי האזור בשיח' דנון. כך שרד הכפר את המלחמה והיה למעין כפר מקלט לפליטים משמונה כפרים באזור.¹⁰⁶ בכפרים אלה נוצר אפוא מבנה חברתי מגוון. בכל שכונה ובכל רחוב אפשר למצוא אנשים שמקורם בכפר אחר, והם דוברים ניבים שונים, בדומה לרוב תושבי הגליל. גם הרגשת השייכות והזהדות למקום מגוריהם במשך כמעט שבעים שנה השתנתה.

סיכום ומסקנות

במאמר נסקרה ההיסטוריה החברתית והכלכלית של אוכלוסיות הכפרים הערביים הפלסטיניים במישור חוף הגליל המערבי בימי המנדט, מתוך התייחסות לשלוש שאלות עיקריות: המבנה החברתי-דמוגרפי של אוכלוסיית הכפרים, ובכלל זה המשפחות החשובות; הכלכלה והתמורות הכלכליות ובכלל זה הקרקע ודפוסי הבעלות עליה; והמצב באזור לקראת סוף המנדט וטיב היחסים בין תושבי הכפרים ובין שכניהם היהודים. בתחום החברתי זרה המאמר אור חדש על הכפרים הערביים, שעד כה היה המידע עליהם דל ביותר, שכן על אף סמיכותם לערים חיפה ועכו ומקומם לאורך הציר היבשתי שחיבר בין ארץ ישראל ללבנון, הם לא זכו להתייחסות במחקר. כך כפרים גדולים וחשובים כמו בסה, זיב וכאברי נותרו בגדר יישובים בלתי מוכרים לרוב המתעניינים בתולדות הארץ והגליל. נוסף על הנתונים הדמוגרפיים התייחס המחקר להנהגה החברתית של הכפרים למשפחות המובילות, לראשי הציבור וליחסים ביניהם – תרומה חיונית לנוכח מיעוט המידע בתחום זה. כך למשל באנציקלופדיה **ארצנו פלסטיין** שכתב מוסטפא דבאע' איש יפו ונזכרה למעלה, תיאר הכותב לפרטי פרטים את השרידים הארכיאולוגיים בכל כפר וכפר והתעלם לחלוטין מהעת החדשה ומהאוכלוסייה. במידה רבה תיאר דבאע' את הבית בלי להתייחס לבעלים.¹⁰⁷ המאמר הראה כי בכפרים אלה אמנם היו משפחות גדולות, אבל השפעתן הייתה בעיקר בעלת אופי מקומי. הדבר נכון במיוחד בנוגע למשפחות ח'ורי בבסה, סרחאן בכאברי וסעדי

106-54, pp. 24-54, *Israel Affairs*, 13, 1 (2007), from the Sidelines'; ריאיון עם מוסטפא מבאריכי, תושב אל-נהר לשעבר, 10.5.2017. אף שבאותה תקופה היה מבאריכי רק בן עשר, הוא פגש את מק-ניל ואת אשתו לעתים קרובות בשל קשריו ההדוקים של מק-ניל עם אביו, שהיה אחראי על אמת המים שעברה בכפר.

106 הלל כהן, **צבא הצללים: משת"פים פלסטיניים בשירות הציונות**, הוצאה עברית, ירושלים 2004, עמ' 249-250; הנ"ל, **ערבים טובים**, הוצאה עברית, ירושלים 2006, עמ' 45-47; שוקרי עראף (עורך), **שיח' דנון**, מועצה אזורית מטה אשר והמרכז למחקרים כפריים, מעיליא 2016, עמ' 62-67.

107 الدباغ، **بلادنا فلسطين** (דבאע', **ארצנו פלסטיין**).

בזיב. על אף היחסים הטובים בדרך כלל בין הכפרים ומנהיגיהם, החשיפה לדפוסי החיים המודרניים ורמת החינוך הטובה שהייתה ברוב הכפרים, לא הצליחו המשפחות ליצור מסגרת לשיתוף פעולה אזורי, ולא היה גורם שיוביל אותן בעתות משבר. ייתכן שזאת אחת הסיבות שכאשר נדרשו להתמודד עם האתגר הגדול בעקבות החלטת החלוקה מנובמבר 1947, הם כשלו, קרסו ונעלמו מהנוף. תופעה זו אפיינה את רוב אזורי החוף בארץ – אזור שהתרוקן כמעט לחלוטין מתושביו הערבים, בניגוד לאזורי ההר. מתברר שהזהות המקומית עדיין הייתה חזקה מהסולידריות שהביעו רבים מתושבי הארץ הערבים עם הזהות הערבית הפלסטינית, ואם המשברים והמלחמות הם שעת מבחן למידת הלכידות של זהויות ורגש לאומי, במקרה זה לא הייתה הלכידות חזקה דיה, ובהזות המקומית אין די כדי להתמודד עם אתגרים גדולים.

בתחום הכלכלי עולה מהמחקר שאזור זה היה מפותח ויציב מבחינה כלכלית. הענף הכלכלי העיקרי היה החקלאות, רוב האדמות היו מעובדות באינטנסיביות, ורוב הגידולים – בעיקר הדורים, בננות, עצי פרי וירקות – יועדו לייצוא לערים הגדולות ואפילו ללבנון. כשליש מהאזור הושקע הן באמצעות תעלות – בעיקר מימי אמת המים הגדולה שהובילה מים מכאברי לעכו – והן באמצעות מי הבורות שחפרו התושבים. הכפרים הערביים היו בתהליך של צמיחה ושינוי, והתחברותם לכלכלה האזורית והארצית הייתה בעיצומה. מגמה זו באה לידי ביטוי בהתרחבות השטח הבנוי ובבניית בתים יפים ומפוארים כמו בכפר בסה. בתי הליוואן המפוארים – הבנויים לרוב שתי קומות, בעלי מרפסת עם קשתות ונישאים על גבי עמודים עגולים ולהם גגות רעפים, אחדים מהם עדיין עומדים על תלם – הם ההוכחה לעושרם של בני המשפחות המנהיגות באזור.

מהמחקר עולה שכמעט שליש מהאדמות היו בבעלות פיאודלים מקומיים ולבנונים. זה שיעור גבוה יחסית, והוא איננו שונה מהמצב שהיה בעמקים אחרים בצפון: שליטתה של משפחת סלאם בעמק החולה, של משפחת מארדיני בעמק קדש נפתלי ושל משפחת סורסוק בשטחים גדולים מאדמות עמק יזרעאל. דפוס בעלות זה אופיין בניצול של האריסים (בייחוד בכפרים מזרעה ומנשיה), והוא השפיע על מכירת אדמות לגורמים ציוניים. המכירה סייעה לתנועה הציונית להקים יישובים באזור, שהיה מהאזורים האחרונים שאליהם הגיעה ההתיישבות היהודית.

לבסוף ראינו כי מערכת היחסים בין הערבים תושבי האזור ובין שכניהם המתיישבים היהודים היו תקינים, ובמשך השנים אף נרקמו ביניהם יחסי מסחר מגוונים. בעלי מקצועות ערבים הועסקו בבניית היישובים היהודיים, אחרים הועסקו בחקלאות, ויהודים לא מעטים, בייחוד בנהריה, התפרנסו מהמסחר ומהשירותים שנתנו לשכניהם הערבים. כעשור וחצי התנהלה מערכת יחסים זו עם נהריה בלבד, וכעשור נוסף גם עם שאר היישובים. אף שאין מדובר בתקופה ארוכה, מתברר שהאזור היה שקט עד החלטת החלוקה של האו"ם משנת 1947, אז החלה ההסלמה שהגיעה לידי עימות כולל, ששינה את הנוף האנושי מיסודו: כל הכפרים חדלו מלהתקיים, פרט לשני הכפרים הקטנים – מזרעה ושיח' דנון – ששרדו את המלחמה.